

BORZSÁK ISTVÁN

CHOIRILOS ÉS TÁRSAI*

Előadásom címszereplőjét általában Curtius Rufus Nagy Sándor-történetének VIII. könyvéből ismerik. Itt (4,24) a vágyainak parancsolni egyre kevésbé tudó király le sem veszi a szemét a szép Roxanéről, vagyis a Dareios feleségéhez és két leányához képest nem éppen előkelő származású *virguncula*-ról. Szenvedélyes vágyakozását a köz érdekére való hivatkozással próbálja indokolni: a birodalom megszilárdítását szolgálná a perzsák és makedónok tömeges összeházasodása; csak így nem kellene a legyőzötteknek szégyenkezniük, a győzőknek pedig büszkélkedni; elvégre őse, Achilles is zsákmányolt rabnővel lépett frigyre. Így vette maga mellé a mulatozás közben többekkel együtt felvonultatott barbár királylányt Ázsia és Európa ura — *ex captiva geniturus, qui victoribus imperaret* (4,29). Barátai szégyenkeztek, hogy a király legyőzött ellenfelei közül választott magának apóst, „de Kleitos gyászos vége után *libertate sublata*, szolgálkhoz méltó hazug áltatással csak helyeseltek.”

„Egyébként pedig” (5,1 *ceterum*, mint ahogy majd Tacitus is folytatja előadását) továbbra is tervezte India és az Ókeanos felé irányuló hadműveleteit, és az előkészületek befejeztével elérkezettnek látta az időt arra, hogy korábbi fonák elgondolását valóra váltsa, és az égieknek járó tiszteletben neki is legyen része (5,5 *quonam modo caelestes honores usurparet*). Nem elégedvén meg azzal, hogy Zeus fiának *mondják*, szerette volna, ha *annak* is hiszik: parancsot adott hát, hogy a makedónok — perzsa szokás szerint — leborulva imádják (*iussitque Macedonas venerabundos ipsum salutare prosternentes humi corpora*). Nagyban elősegítette vágyakozásának teljesülését az uralkodók mindennél vészesebb ellensége, a hízélgés (5,6 *perniciosa adulatione, perpetuum malum regum*). Ezért azonban nem a makedónokat terhelte a felelősség, hanem a tisztességteljes művészetekre szégyent hozó, romlott görögöket (5,7 *qui professionem honestarum artium malis conruperant moribus*): az argosi Agist, — Choirilos után a leghitványabb szerzőt (*pessimorum carminum post Choerilum auctor*), — valamint a szicíliai Kleónt, ezt „a született talpnyalót” (*non ingenii solum,*

* Előadás formájában elhangzott a szegedi „Epik durch die Jahrhunderte” c. konferencián (1997. okt. 2-án): Acta Antiqua et Archaeologica 27 (1998) 92—98.

sed etiam nationis vitio adulator), „és az otthonából kivetett többi söpredéket” (5,8 *et cetera urbium suarum purgamenta*,¹ *quae propinquis etiam maximorumque exercituum ducibus a rege inserebantur*), vagyis azokat, akik a király rendelkezéséből a hódító sereg vezérei körül nyüzsgöttek. Ezek „nyitogatták az eget” a király előtt (5,8 *hi tum caelum illi aperiebant*)², amikor folyvást azt zengték, hogy Héraklés, Dionysos, meg a két Dioskuros — mind el fogja ismerni az új istenség elsőbbségét (*novo numini cessuros esse*).

Ezen a ponton többfelé indulhatunk tovább. Horatius ismerőjének önkéntelenül a *capta* (*virguncula*, illetőleg *Graecia*), valamint a *ferus victor* (illetőleg *victores*) juthatna az eszébe, vagy a II. könyv 4. ódája: *Ne sit ancillae tibi amor pudori, prius insolentem serva Briseis niveo colore movit Achillem...* De más még inkább: dicstelen hősrünk kétszer is feltűnik az irodalmi levelekben, mind a kétszer a szánalomra méltó fűzfapoéta szerepében. Először a Pisókhoz intézett *Ars poeticában* (354 skk.):

*ut scriptor si peccat idem librarius usque,
quamvis est monitus, venia caret, ut citharoedus
ridetur, chorda qui semper oberrat eadem,
sic mihi, qui multum cessat, fit Choerilus ille,
quem bis terve bonum cum risu miror, et idem
indignor quandoque bonus dormitat Homerus, —*

másodszor pedig az Augustus-levél végén olvashatjuk Horatius mentegetőzését (*recusatio*), hogy miért is nem volna ildomos az uralkodónak *belli domique* csodálható *virtus*-át olyan rossz költővel megénekeltetni, mint amilyen — ő (Epist. II 1,232 skk.):

*gratus Alexandro regi magno fuit ille
Choerilus, incultis qui versibus et male natis
rettulit acceptos, regale nomisma, Philippos...*

Hic et nunc persze nem a horatiusi levelek irodalmi vagy esztétikai vonatkozásai érdekelnek bennünket. Inkább azoknak az elkésett és sikerületlen Homéridáknak Curtius Rufustól gyalázott csoportja — mint historiográfiai jelenség — köti le figyelmünket. Igaz, hogy érdekes a megfoghatatlan Choirilos-alak irodalmi „utókora” is, amint a későbbi hagyományban egyre groteszkebbé torzul. Az érdeemes C. O. Brink³ a *névhez* fűződő „tekintélyes mitológiát” (mármint Porphyrio és az ún.

¹ Vö. VIII 9,19 (a szó eredeti értelmében): *gemmas margaritasque mare litoribus infundit... purgamenta exaestuantis freti*; hasonlóképpen (a borostyánkőről): *concreti maris purgamenta*; Tac., Germ. 45,4 *eiectamenta maris*.

² *Aperire* — a Nagy Sándor-hagyomány jellegzetes igéje, pl. Curt. Ruf. IX 4,17 *indomitis gentibus se* (sc. Macedonas) *obiectos, ut sanguine suo aperirent ei* (sc. Alexandro) *Oceanum*; vö. Dragma I 56.

³ C. O. Brink: *Horace on poetry*. The Ars p. Cambridge 1971, 366; *Epistles* B. II. 1982, 244 skk.

Ps.-Acro kommentárját) szórakoztató olvasmánynak tekinti. Ha ehhez hozzávesszük az ovidiusi Ibis 519 sk. sorához (*inclususque necem cavea patiaris, ut ille non profecturae conditor historiae*) tapadt scholion⁴ (*quia... gesta Alexandri male descripsit, positus in cavea fuit et ibi frigore et fame periit*), már kevésbé jól fogunk szórakozni: inkább elborzadunk egy légbőlkapott „életrajz” ilyen mérvű eltorzulásának láttán. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg az antik költő- és filozófus-életrajzok legendás „díszítményeiben”⁵. Alapos a gyanúnk, hogy az efféle legendák sorában az *iasosi* Choirilos hírhedt honoráriumának története (a dicsőítő ének minden soráért járó arany) valamiképpen összefügg azzal az anekdotikus adattal, amely szerint nemcsak a *samosi* Choirilos lebzelt a spartai Lysandros környezetében, hanem egy bizonyos Antimachos is, akinek „középszerű” verseit az elbizakodott nagyúr egy kalap arannyal jutalmazta (Plut., Lys. 18,7).

O. Crusius (RE „Choirilos” 2362) szerint az illető Choirilos Nagy Sándor költeménye „nyilvánvalóan a hősi eposz stílusában íródott.” Ez így túl általános megállapítás; az, amit mi a kor tucat-költőiről tudunk, még az enniusi *disiecti membra poetae*-nál is kevesebb. Szolidabb W. W. Tarn forgalmazása:⁶ „Az *iasosi* Choirilos Nagy Sándor környezetében megírta a király tetteit” (Porph. kommentárja az Ars poet. 357. sorához: *poeta pessimus, qui Alexandrum secutus opera eius descripsit... Alexander dixisse fertur multum malle se Thersiten Homeri esse, quam Choerili Achillem*), és ebben a költeményben — Choirilos beállítása szerint — a király Achilleusként szerepelt.

A Curtius Rufustól felsorolt személyekkel, mint „elhanyagolt történeti forrással” érdemben ugyancsak Tarn foglalkozott (könyvének „The poetasters” c. fejezetében, II 55 skk.).⁷ Sajnos, H. Strasburger (Tarn „stoffgesättigt” könyvének igényes és tanulságos recenziójában: Bibl. Orient. 1952, 202 skk.) mindössze tizenöt sort szentelt az illető „tucatköltőknek, mint az egyik, gyakran figyelmen kívül hagyott forráscsoportnak”, de ebben a néhány sorban tulajdonképpen minden lényeges tudnivalót összefoglal: ezeknek a „Dichterling”-eknek epikus fércművei „sok minden fantasztikus elbeszéléssel, kiváltképpen Alexandros mitikus mintaképeinek utánzásával gazdagították a hagyományt”. Kitalálásaik „vészesen áthatották a primér forrásanyagot és alkalmasint nem éppen csekély befolyással voltak Kleitarchosra is”.

Igen, alkalmasint Kleitarchosra is. Ezzel kezdődnek az időrendi — és nemcsak időrendi — nehézségek. Nem feladatunk itt Kleitarchos korai vagy későbbi datálásának problémáját megvitatni: függetlenül attól, hogy ennek az „ügyes, de gátlástalan tollforgatónak” (Strasburger, 208: *dieses gewandten, aber unbedenklichen*

⁴ Vö. Schanz—Hosius II⁴ 251.

⁵ És egyebütt; l. pl. a Hannibal-portré torz vonásait néhány Horatius-scholionban: Acta Ant. 25 (1977) 427.

⁶ W. W. Tarn: Alexander the Great, II. Cambridge 1984, 57.

⁷ Ebben a fejezetben nem szerepel a lampsakosi Anaximenés neve; vö. O. Crusius, i.m. 2362; továbbá R. Häussler: Der Dichterling. Zu einem ungeschriebenen Kapitel der Poetik. Festschr. Fr. Munari (Hildesheim 1986) 237.

Literaten) a művét 310, vagy esetleg csak 260 tájára tesszük, annyit biztosan állíthatunk, hogy a „Dichterlinge” hízelgése vagy akárhányszor groteszk túlzásai a világhódító halála után közvetlenül már nem fizetődhettek ki, de — mint szenzációk — az olvasóközönség kíváncsiságát továbbra is csiklandozhatták. Találón mondatja a csúfolódó kedvű Lukianos a királlyal (Quomodo hist. conscr. 40), hogy halála után akármilyen rövid időre is szívesen feltámadna, mert látni szeretné, milyen ábrázattal olvassák az *akkoriak* hízelgőinek ostoba kitalálásait. Ugyanitt (11 sk.) arról olvasunk, hogyan fogadják ezeket a túlzó hízelgéseket, amelyek *egy* valakinek — az agyondicsértnek — talán tetszenek, mások számára viszont terhesek, sőt viszolyogtatók. Csakhogy ezek a talpnyalók gyakorta túllőnek a célon, mint például Aristobulos („der biedere Ehrenmann” — Strasburger, 203/B), aki megírta Alexandros és Póros párviadalát, de még különb hőstetteket is összehazudott, és akinek irományát az egekig magasztalt király a Hydaspés folyóba dobta ezekkel a szavakkal: „Veled is így kellene eljárnom, ha már ilyen párviadatok hőséneked tettél meg, vagy hogy egyetlen dárdavetéssel nem is egy elefántot terítettem le.”⁸

Ez annyit jelent, hogy még a király közvetlen környezetében mozgó, különben komoly írók termékeit sem egykönnyen tudjuk megkülönböztetni az alig megfogható „Dichterlinge” homérizálásától. Kallisthenés is, aki a királyt ázsiai hadjáratán udvari történetíróként kísérte, és aki magát „Achilleus Alexandros” Homérosának tekintette, a homérosi fordulatot: γηθοσύνη δὲ θάλασσα δίστατο (II. XIII 29: „a tenger örömeiben szétvált”, hogy urának, Poseidónnak szabad utat nyisson) úgy alkalmazta hősére, hogy a visszahúzódó tenger mintegy térdre borulva hódolt előtte, mivel — mint Homéros tengeri szörnyei (κίττα) — ráismert parancsolójára.⁹

Vagy vegyük az amazonok históriáját, amely a Nagy Sándor-hagyományban csak közvetve függ össze a későbbiek homérizálásával. Plutarchos (Alex. 46) a sok történetíró közül csak Kleitarchost és Onésikritost nevezi meg, mint akik Nagy Sándornak az amazon királynéval való találkozásáról beszámoltak, míg a többi *kilenc* (köztük Aristobulos, Ptolemaios és Duris) az egészet kitalálásnak (πλάσμα) minősítette. Onésikritos — állítólag — Nagy Sándor-történetének IV. könyvét „néhány évvel később” felolvasta az akkor már király Lysimachosnak, aki mindehhez nevetve csak ennyit jegyzett meg: „Jó, de hát akkor *én* hol voltam?” Ami ennek a „találkozásnak” a hitelességét illeti, feltehetőleg valaki (Onésikritos? vagy valamelyik botcsinálta költő?) úgy gondolta, hogy Nagy Sándornak mindenképpen találkoznia *kell* az amazonok királynéjával, hiszen már mitikus ősei (Héraklés és Achilleus) is harcoltak ezzel a mesebeli asszonynépséggel. Így történhetett, hogy a mytilénéi Theophanés, Pompeius politikai tanácsadója és tetteinek dicsőítője, *vele* is — mint

⁸ Vö. S. Settis: Alessandro e Poro *in campis Curculionis*. Parola del passato 23 (1968) 55 skk.; Fr. Pfister: Dareios von Alexander getötet. Rhein. Mus. 101 (1958) 102 sk.

⁹ Vö. P. Pédech: Les historiens d'Alexandre. Historiographia antiqua (Festschrift W. Peremans, Leuven 1977), 122 skk.

római *Magnus*-szal — hadjáratot vezetett a Kaukázus vidékére lokalizált amazónok ellen. A Lukianostól (Quomodo hist. conscr. 14) említett *Creperius Calpurnianus Pompeiopolites* esetleg Pompeiusnak erre a hívére vonatkozik.

Az ismert *ichór*-történetet Tarn (II 358,5) részletesen tárgyalta. Aristobulos (*apud* Athen. VI 251 A) egy hízelgővel ezt mondatja a megsebesült Nagy Sándornak (az *Ilias* V 340. sorával): „*Ichór ez, mely nedve a boldog olymposiaknak*” — mire a király így válaszolt: „Ez bizony *vér*, nem olyan nedv, amely a boldog olymposiak sebéből patakzik” (Plut., Alex. 28,3).

Tanulságos azonban a többi — részben Tarntól (II 57) is felsorolt — eset, mint például a thessaliali lovasoknak Achilleus síremléke körül bemutatott „festői díszfelvonulása” (Philostr., Her. XX 29): „téves adat, mivel a thessaliali lovasok ott sem voltak” (vö. Diod. XVII 17,1; Arrian. I 11,6), „nyilván költői ötlet, nem is rossz ötlet, Choirilos rossz híre ellenére.”¹⁰ Vagy itt van Nagy Sándor harca az Akesinés folyóval (Diod. XVII 97,3; Curt. Ruf. IX 4,14 *cum amne bellum fuisse crederes*), amelyen a király lefelé hajózott. Ennek a „harcnak” késői visszhangjával még Nonnosnál is találkozunk (Dionysos harca a Hydaspés folyóval a XXIII. énekben);¹¹ korábban Silius Italicus eposzában (Pun. IV 624, a trebiai csata leírásában). A római költő azonban csak közvetve „támaszkodott Homérosra”,¹² valójában a homérizáló Dichterlingektől alaposan eltorzított Nagy Sándor-hagyományra „támaszkodott”. Jellemző H. G. Nesselrath erre vonatkozó megjegyzése: „unhistorisch, aber sehr episch.”¹³ Különben természetesen sehol sincs szó a római consulnak a folyóban folytatott harcáról.

Ugyanezt mondhatjuk Nagy Sándor és Dareios (Póros...) párviadaláról. (Vö. Bell. Hisp. 25,3 *ut fertur Achillis Memnonisque congressus*.) Az epikus hagyomány sodrában Silius Italicus a *Punica* főhősei közti *monomachia* szinte kötelező rekvizitumát eredeti módon alkalmazza (IX 429 skk.): a tulajdonképpeni vitézkedés (*aristeia*) elmarad, mégis Scipio kerül ki belőle *erkölcsi* győztesként (435 sk.): *Marte viri dextraque pares, sed cetera duxor anteibat Latius, melior pietate fideque*. Hannibal és Scipio *fiktív* zamai párviadalához (amint ezt még a kritikus Appianosnál is olvashatjuk: Lib. 45), A. Klotz (Rhein. Mus. 1933, 23) ennyit jegyzett meg: „A későbbi annalsztika egyre inkább eposzi díszítményekkel (mit epischen Schmuckstücken) cifrázta előadását.” Igen, ezek a Nagy Sándor-vulgatának azok a bizonyos *embellissement*-jai, Choirilosnak és társainak hírhedt szerkesztményeivel egyetemben.

A Strasburger szerint (203) is általában komoly Arrianosnál (I 12,1) olvasható *λόγος* szerint a makedón sereg kisázsiai átkelése után Alexandros Achilleus sírem-

¹⁰ Vö. J. R. Hamilton kommentárját (Oxford 1969) az id. helyhez (123 skk.); M. Zahmt: Alexanders Übergang über den Hellespont. Chiron 26 (1966) 132 skk.

¹¹ L. még XXII 377 skk., ehhez N. Hopkinson kommentárját (a Budé-kiadásban, Paris 1994), különösen 124 skk.: Le passage de l'Hydaspe chez Nonnos et les historiens d'Alexandre.

¹² Vö. E. Burck: Das römische Epos. Darmstadt 1979, 272.

¹³ H. G. Nesselrath: Zu den Quellen des Silius It. Hermes 114 (1986) 212.

lékét koszorúzta meg, Héphaistión pedig Patroklosét. Valójában Héphaistión nem tartozott Nagy Sándor ifjúkori barátai közé (Plut., Alex. 10; Tarn I 78; Nagy Sándor Achilles-utánzásáról és az Achilles — Patroklos-motívumról l. Arrian. VII 14,4 sk.): nyilván itt is az „udvari történetírók”, illetőleg a Dichterlinge hatásos kitalálásával (πλάσμα) van dolgunk.

Már korábban utaltunk egyszer¹⁴ Camillus „achilleusi imájára”. A Veiit megvívó hadvezér méltatlan számkivetése után a sértett Camillus az istenekhez folyamodik (Liv. V 32,9): *si innoxio sibi ea iniuria fieret, primo quoque tempore desiderium sui civitati facerent*. A trójai hős, mint Livius mintája, korántsem valamelyik újkori kutatónak jutott az eszébe: az Ἀχιλλεῖος εὐχή-t Appianos fogalmazta így (Ital. 8,5; vö. II. I 233 skk.). Ha pedig Appianos az *Annibaiké*-ben alaposan élt Fabius Pictor homérizálásával, akkor az *Italiké*-ben sem járt el másképpen.

Jó pár évvel ezelőtt mutattuk ki, hogy az áruló Mettius borzalmas kivégzése nem egyéb, mint Hektór achilleusi meghurcolásának homérizáló utánzása és fokozása. Akkor egyebek közt Curtius Rufusra is gondoltunk, aki (IV 6,7 skk.) Gaza városának ostromlása és elfoglalása kapcsán részletesen beszámol Betis (vagy Batis) derekas helytállásáról, majd szörnyű végéről.¹⁵ W. W. Tarn — többször idézett monográfiájában (II 265 skk.) — külön fejezetet szentel Batis halálának. E szerint a Nagy Sándor és Achilles közti párhuzamot „valószínűleg az iasosi Choirilos találta ki” (269); a forrás kérdését mindenestre eldöntetlen hagyja.

A „Livius: Werk und Rezeption” c. E. Burck-émlékkönyvben (München 1983, 243 skk.) E. Olshausen egy liviusi részletben (XXXI 6,3 skk.) a közvetlenül Zama után következő események előadásának epikus késleltetését (*retardatio*) ismerte fel: *fessi diuturnitate et gravitate belli* (sc. Punici II.) ...*homines taedio periculorum laborumque* (vö. Dragma I 54 skk.) nem hajlandók a senatus urainak a háború folytatására vonatkozó javaslatát megszavazni; Q. Baebius néptribunus még uszítja is őket demagógiájával: *incusaverat bella ex bellis seri, ne pace usquam frui plebs posset*. A néptribunus *thersitési* uszítása ellenére a törvényjavaslatot mégis megszavazzák. Olshausen azonban nem tér ki sem Livius *homérizálására*, sem egy Curtius Rufus regényes történetében olvasható rokon helyre (VI 2,15): a hekatompylosi táborban lábra kapott az a híresztelés (*rumor; otiosi militis vitium*), hogy a makedón király — megelégedvén az addigi hódításokkal — parancsot adott az azonnali hazatérésre (*protinus redire statuisse*). *Discurrunt lymphatis similes... et itineri sarcinas aptant*, máris szedik a sátorfájukat. Az általános kavarodásban a királynak minden tehetségét össze kell szednie, hogy seregét — India kapui előtt! — rá tudja venni, változatlan lelkesedéssel kövessék, *quocumque vellet*. Mi más ez, ha nem az Ilias Thersitész-jelenetének (II 139 skk.) félreismerhetetlen visszhangja? A Curtius-hely „homérosi” rokonságát egyetlen kommentár sem tartja számon.

¹⁴ B. I.: *Fabius Pictor redivivus*. Ant. Tan. 33 (1987—88) 140 sk. = Dragma II 29.

¹⁵ Ant. Tan. 27 (1980) 209 skk. = Dragma III 5 skk.

Azzal kapcsolatban, ahogyan Tarn megpróbálta jellemezni Kleitarchos művét, Strasburger (208/A) helyénvalónak találta volna azoknak az izgalmas leírásoknak a megtárgyalását, amelyekben a makedón seregnek hegyi terepen vagy sivatagokban átélt megpróbáltatásairól (παθήματα) van szó, és amelyeket Diodóros és Curtius Rufus közös forrásból — *biztosan Kleitarchosból* — merített. Mi meg a viharjelene-tek megtárgyalását hiányoljuk, amelyeknek túlzó megjelenítése akár a hellénisztikus történetírásban, akár az eposzköltészetben (egészen Vergiliusig és Lucanusig) nem kevésbé izgalmas művészi feladatként jelentkezett.¹⁶

Iam satis est. Ha Strasburger a főleg Diodóros, Curtius Rufus és Iustinus műveiben tanulmányozható Nagy Sándor-vulgatát „össze-visszakevert hagyományként” (Überlieferungsgemisch) jellemzi, akkor minden egyes tudósítás *eredeti* (primér) szerzőjének a kérdését „nem lehet elég gyakran elővenni”, mint ahogy az Ed. Schwartz és F. Jacoby „kongeniális kutatói ösztönének köszönhetőleg feltárt egész rendszert újból és újból felül kell vizsgálnunk, hogy megállja-e a helyét, — ha ebbe a rendszerbe nem vaktában akarunk új építőköveket beilleszteni” (*ibid.*: wenn der Einbau neuer Steine sinnvoll sein soll). Mi néhány ilyen követ próbáltunk már eddig is több alkalommal a Nagy Sándor-hagyomány nehezen áttekinthető egészébe beépíteni.

Tekintettel forrásaink áttekinthetlenségére és az irodalmi műfajok közti határok elmosódására, itt most csak megismételjük azt, amit néhány éve Ennius-tanulmányainkban (*Lucubrationes Enniana*) felvázoltunk: Ed. Norden szerint¹⁷ az annalsztika stílusa — akár versben, akár prózában — kölcsönösen hatott egymásra; K. Ziegler¹⁸ Ennius hexameterekben írott évkönyveit a hellénisztikus eposzból próbálta levezetni; míg M. von Albrecht¹⁹ a hellénisztikus történetírás és az egykorú történeti eposzok viszonyának a megítélését túl nehéznek találta, R. Häussler pedig²⁰ a két „konkurráló” műfaj közti határok bizonyos fokú „fellazulását” (Aufweichung) vélte észlelni. Ezeket a határokat mi sem óhajtjuk elmosni, de bizonyos közös jellemző vonások meglétét a korszak epikája és történetírása között aligha lehet tagadni. Így az az édeskevés, amit Choirilosnak és botcsinálta társainak vitatható költészetéről sikerült megállapítanunk, a Nagy Sándor-hagyomány jobb megértéséhez is hozzájárulhat.

¹⁶ Vö. E. Burck: Unwetterszenen bei den flavischen Epikern. Abh. Akad. Wiss. Mainz 1978/8; I. továbbá B. I.: Lucans „Übersturm”. Festschr. R. Muth (Innsbruck 1983) 25 skk. (= *Dragma* I 179 skk.); *Gymnasium* 85 (1982) 37 skk.

¹⁷ Ennius und Verg. 112,1.

¹⁸ Das hellenist. Epos (1996²).

¹⁹ A „Das römische Epos” c. gyűjteményes kötetben (Darmstadt 1979) 38.

²⁰ Das hist. Epos der Griechen und Römer. I (Heidelberg 1976) 84 sk.